

MEHMET GENÇ - BAYKAN SEZER İLİŞKİSİ VE "OSMANLI İKTİSADİ DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN İLKELERİ" ÜZERİNE

Hayati TÜFEKÇİOĞLU*

ÖZET: Baykan Sezer, Türk düşünce tarihinde önemli bir yeri olan sosyoloğumuzdur. Sezer sosyolojisi günümüz dünya sorunları önünde küresel çapta etkili olabilecek özellikler göstermektedir. Mehmet Genç, Baykan Sezer'in saygı duyduğu ve büyük önem verdiği bir bilim adamıydı. Mehmet Genç'in Osmanlı iktisat sistemiyle ilgili ortaya koyduğu veriler ve açıklamaları Baykan Sezer sosyolojisi için büyük önem taşımaktadır. Mehmet Genç'in söyledikleri Osmanlı sisteminin bilinen kalıplara uymadığını ve Batı'da geliştirilen kuramlarla açıklanamayacağını açık şekilde ortaya koymaktadır. Mehmet Genç'in ortaya koyduğu bu tablo Baykan Sezer teorisini başka açıdan da destekler niteliktedir. Baykan Sezer bir toplumun örgütlenme biçimini, yapısını, kimlik ve karakterini belirleyen en önemli unsurlardan birinin; o toplumun ekonomisinin dayandığı temel iktisadi faaliyet olduğunu söyler. Baykan Sezer Yakın Doğu asker devlet örgütlenmelerinin son ve mükemmel örneği olarak Osmanlı'yı işaret etmektedir. Mehmet Genç'in "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri" başlıklı makalesi, Baykan Sezer'in bu tezini desteleyecek çok önemli argümanlar taşıması bakımından önemlidir.

Anahtar Kelimeler: Baykan Sezer, Mehmet Genç, Osmanlı İktisat Sistemi.

On Mehmet Genç - Baykan Sezer Relationship and "Principles of the Ottoman Economic Worldview"

ABSTRACT: The sociology of Sezer demonstrates characteristics that can be effective on a global scale in addressing contemporary world issues. Mehmet Genç was a scholar for whom Baykan Sezer had great respect and to whom he attributed considerable importance. The data and explanations presented by Mehmet Genç regarding the Ottoman economic system are of great significance for the sociology of Baykan Sezer. Genç's insights clearly indicate that the Ottoman system did not conform to known patterns and cannot be explained by theories developed in the West. The framework outlined by Genç also supports Baykan Sezer's theory from another perspective. According to Sezer, one of the most crucial elements that determine a society's organization, structure, identity, and character is the fundamental economic activity upon which its economy is based. Baykan Sezer identifies the Ottoman Empire as the last and perfect example of Near Eastern military state organizations. Mehmet Genç's article titled "The Principles of the Ottoman Economic Worldview" is of significance in that it provides substantial arguments supporting Sezer's thesis.

Keywords: Baykan Sezer, Mehmet Genç, Ottoman Economic System.

* Prof. Dr., İstanbul Arel Üniversitesi, hayatius@yahoo.com, ORCID: 0000-0002-8972-2928.

Mehmet Genç'i 1986 yılında İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü'nde yüksek lisans öğrencisi olduğum derslerinde tanıdım. Genç, sosyoloji bölümünde dönemin bölüm başkanı Baykan Sezer'in davetiyle 1985 yılında başladığı yüksek lisans ve doktora derslerini 20 yıldan fazla sürdürerek, sosyoloji bölümü lisans üstü eğitimine aralıksız katkı verdi. Yine Baykan Sezer'in girişimiyle Mehmet Genç'e 1996'da İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde Genel Sosyoloji ve Metodoloji dalında Doktora Şeref Diploması verildi. Mehmet Genç, Baykan Sezer'in saygı duyduğu ve büyük önem verdiği bir bilim adamıydı.

Genç, doktora öğrenciliğimde de hocam olmuştu ve ben artık bölümde araştırma görevlisi olarak çalışıyordum. Bir gün Baykan Sezer, Mehmet Genç'i lisans öğrencileriyle yaptığı seminer dersine davet etti ve ondan Osmanlı iktisat sistemiyle ilgili bir sunum yapmasını istedi. Baykan Sezer çalışmalarında teknolojiden etkin şekilde yararlanan bir bilim adamıydı. Söz gelimi Türkiye'de bilgisayar daha çok yeni ve kullanımı oldukça sınırlıyken Baykan Sezer Armstard marka bir İngiliz bilgisayarını getirtmiş ve kullanmaya başlamıştı. Yukarıda bahsedilen seminer dersine girerken de bana küçük bir ses kayıt cihazı verip Genç'in konuşmasını kaydetmemi istemişti.

Mehmet Genç'in bu sunumu son derece ilginç ve önemliydi. Ardından Baykan Sezer benden Mehmet Genç'ten bu sunumu Sosyoloji Dergisi'nde makale olarak yayımlamak üzere istememi rica etti. Genç, bu teklifi memnuniyetle kabul etti ve üzerinde biraz daha çalışıp metni vereceğini söyledi. Sonrasında Mehmet Genç, belki de yazma tarzının bir özelliği olarak metni vermeyi hep erteledi. Bu durum karşısında Baykan Sezer benden kaydettiğimiz sunumu kâğıda dökmemi istedi ve ben bu konuşmayı daktilo edip Mehmet Genç'e gösterdim. Yine ısrarlı takip ve talebim sonucu Genç bu metin üzerinde son düzeltmelerini yapıp nihayet makaleyi Sosyoloji Dergisi'nde yayımlanmak üzere verdi. "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri" başlıklı makale bu şekilde ortaya çıktı.¹

Sonrasında hocalığım döneminde bu makaleyi İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde lisansta Türkiye Sosyolojisi Semineri dersimde ve yüksek lisans/doktora derslerimde her yıl seminer yaptım. İstanbul Arel Üniversitesi yüksek lisans programında da bu uygulamaya devam ettim. Böylece otuz yıl boyunca yüzlerce öğrenciyle Mehmet Genç'in "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri" başlıklı makalesini tartıştım.

Makalenin değişik açılardan elbette büyük önemi bulunuyor. Ben bu yazıda sadece Baykan Sezer sosyolojisi açısından bir önemine değinmekle yetineceğim.

Baykan Sezer, Türk düşünce tarihinde önemli bir yeri olan sosyoloğumuzdur. Sezer'i önemli ve farklı, özgün hatta dönemine göre ayrıksı, cüretkar kılan, bir sosyoloji anlayışına sahip olması ve bu anlayışın hem kendi çalışmalarıyla, hem de yetiştirdiği öğrencileri ve takipçileriyle Türkiye'de pek çok üniversitede yaygınlaşan bir sosyoloji teorisine, ekolüne dönüşmesidir. Sezer sosyolojisi günümüz dünya sorunları önünde küresel çapta etkili olabilecek özellikler göstermektedir.

Sezer sosyolojisinin birinci özelliği eleştirel boyutudur. Sezer, Batı sosyolojisini ve düşüncesini son derece yakından takip eden bir düşünürdür. Ancak bu noktada Sezer'i Türkiye'deki yaygın yaklaşımlardan ayıran bir özellik bulunmaktadır. Türkiye'deki yaygın yaklaşım, önemli oranda, Batı düşüncesini izlemek ve bu konudaki gelişmeleri aktarmakla yetinmektedir. Baykan Sezer yaklaşımı ise Batı sosyoloji bilgilerini tanımak, onlardan yararlanmak, fakat ciddi bir eleştiri süzgecinden geçirmeye dayalıdır. Sezer öncelikle bu bilgilerin üretildiği tarihî ve toplumsal koşulları sorgulayarak değerlendirme ve bunları eleştirme çabasına girmektedir. Söz konusu özgün bilimsel yaklaşımı ile Sezer, çağdaşları arasında ayrıksı bir konum ile değerlendirilmeyi hak etmektedir.

¹ Sosyoloji Dergisi, III. Dizi/1 (1988-1989), s. 175-185, İstanbul: İ.Ü.E.F. Yay.

Sezer yaklaşımına göre, bu bilgiler Batı toplumlarını anlama ve açıklama noktasında önemli olsa bile diğer toplumlar ve elbette Türk toplumu için bütünüyle geçerli olmayabilir. İşte bu noktada Sezer sosyolojisinin ikinci önemli özelliği karşımıza çıkmaktadır. Başkan Sezer'in ilk çalışmasından itibaren bütün çalışmalarında öne çıkan bu özellik genelde Doğu toplumlarının özeldir ise Türk toplumunun yapısı, kimlik ve kişiliği, tarihsel gelişme aşamalarının Batı toplumlarıyla aynı özellikleri göstermediğidir. Dolayısıyla Türkiye'de sosyolojiye düşen görev, öncelikle kendi toplumsal yapısını araştırmak, Türk toplumunun tarihî gelişme aşamaları üzerinde durmak, kısaca öncelikle Türk toplumunu ve sorunlarını ele almaktır.²

Yukarıda sözü edilen yönleri bağlamında Mehmet Genç'in Osmanlı iktisat sistemiyle ilgili ortaya koyduğu veriler ve açıklamaları Sezer sosyolojisi için büyük önem taşımaktadır. Mehmet Genç'in çalışmaları Osmanlı sisteminin bilinen kalıplara uymadığını ve Batı'da geliştirilen kuramlarla açıklanamayacağını açık şekilde ortaya koymaktadır.

Bundan da öte Mehmet Genç'in ortaya koyduğu tablo Sezer teorisini başka açıdan da destekler niteliktedir. Başkan Sezer bir toplumun örgütlenme biçimini, yapısını, kimlik ve karakterini belirleyen en önemli unsurlardan birinin; o toplumun ekonomisinin dayandığı temel iktisadi faaliyet olduğunu söyler. Toplumlar ekonomilerinin dayandığı temel iktisadi faaliyete göre biçimlenir.³

Başkan Sezer, Doğu toplumlarının tüm yönleriyle aynı özellikleri gösterdiğini ifade etmenin zorluğunu vurgular. Bu iddiasını tarihsel sosyolojik yöntemle temellendirir. Doğu'da "temel iktisadi faaliyet"lerine göre farklı türde toplumlar bulunmaktadır. Doğu'da yerleşik uygarlıkların temel iktisadi faaliyeti tarım alanında gerçekleştirdikleri üretimdir. Bu bölgede yerleşik uygarlıkların yanı sıra bir de göçebe toplumlar bulunmaktadır. Göçebe toplumlarda üretim yoktur ancak kendi ihtiyaçlarını karşılayacak kadar ve dış satıma yönelik olmayan hayvancılık vardır. Göçebe ekonomisinin dayandığı temel unsurlardan biri yağma, yani başkalarının ürettiği zenginliğe el koymadır. Göçebe ekonomileri önemli oranda yerleşik uygarlıkların ürünlerini yağmalama veya ticaret kervanlarını soymaya dayanmaktadır. Yerleşik uygarlık göçebe (sonrasında Batı yağması) ilişkisi bu bölgede yeni bir devlet/toplum türü doğurmuştur: Asker devletler. "Yakın Doğu'da Doğu-Batı çatışması nedeniyle askeri sürtüşmelerin yaygınlığı ve sürekliliği yüzünden bazı stratejik bölgelerde savaşa dayalı devletler kurulmuştur. Bu devletler, Batı karşısında Doğu'nun askeri eksikliklerini karşılamışlar ve yükledikleri bu görev karşılığında Doğu'nun siyasi yönetimini ve üretici ülkelerde elde edilen artı ürünün bir bölümünü istemişlerdir. Asur ve daha sonra İran, söz konusu devletlerin tarihteki ilk örnekleridir."⁴

Asker devletlerde üretim olsa da bu üretim sınırlı ve kendi ihtiyacını karşılamaya yöneliktir. Bu üretimin dış satıma, ihracata yönelik bir hedefi yoktur. Asker devletlerin ekonomisi üretim merkezlerini dış saldırı ve yağmalardan koruma karşılığı bu üretimden aldığı paya ve kendisi doğrudan ticaret yapmadığı hâlde uluslararası transit ticaret yollarının güvenliğini sağlayıp ticaret kervanlarını yağmadan koruma karşılığı aldığı vergi/haraca dayanır. (Mehmet Genç'in söz konusu makalesinde işaret ettiği kapitülasyonlar konusu bu açıdan ayrı bir öneme sahiptir.)

Başkan Sezer Doğu toplum tipleri veya asker devletler konusuna pek çok çalışmasında değinmiştir. Bunlardan bir tanesini hatırlatmakla yetinelim:

Sosyoloji Yıllığı -12 Semavi Eyice'ye Saygı kitabının başlığı Tarihte Doğu-Batı Çatışması-

² Hayati Tüfekçioğlu, Редактор Хаяти Тюфекчиоглу: Байкан Сезер, *Основные проблемы турецкой социологии*, публикация Университета им. Сулеймана Демиреля, Алматы -2005

³ Başkan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, İstanbul: Sümer Kitabevi, 1988, s. 27-31.

⁴ Başkan Sezer, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, s. 135.

Ders Notları 1996-1997'dir.⁵ Baykan Sezer bu kitapta yer alan ders notlarında Osmanlı başlığı altında Osmanlı düzenini tartışmaktadır.

Sezer'e göre "Bir Osmanlı Devleti vardır. Ancak bir Osmanlı toplumundan söz etmemiz güçtür. Yüzyıllar boyunca çeşitli ve birbirinden tümüyle farklı toplumlar Osmanlı İmparatorluğu'nda bir arada yaşamıştır. Bu yüzden Osmanlı toplumundan söz etmeye olanak bulunmamaktadır. Osmanlı Devleti belli bir toplum çözümü ile sınırlı kalmamakta, belli cephe içinde görev ve çözümle anlam kazanmaktadır. Bu nedenle Osmanlı Devleti bir Dünya İmparatorluğu'dur.

Osmanlı İmparatorluğu'nun kesiştiği tek bir toplum olmadığı gibi bir Devletin asli görevleri arasında sayılan yasalaştırma işlemlerinde de, tarım ve üretimi ilgilendiren konularda bir birlik bulunmamaktadır. İmparatorluk içinde çeşitli üretim bölgeleri ayrı ayrı yasalarla yönetilmiş, belli bir üretim ve toplum düzeni dayatılmamıştır. Kendisini belli bir düzenle tanımlamaması nedeniyle, çağlar boyunca da değişik uygulamalar sergilemiştir"⁶

Baykan Sezer'in başka bir çalışmasının⁷ başlığının "Osmanlı'da Toprağı Şenlendirme Sorunu" olması bu açıdan önemlidir. Sezer, 1980'li yılların hemen başında seminer derslerinde Osmanlı toprak düzeniyle ilgili Ömer Lütfi Barkan başta olmak üzere temel metinleri tartışmıştır.

Baykan Sezer, Osmanlı devleti, toplumu ve üretim biçimi konularına büyük önem vermekte ve çok sayıda çalışmasında bu konuları ele almaktadır. İşte bu açıdan Mehmet Genç'in makalesi büyük önem taşımaktadır. İlginç olan, Genç'in, söz konusu makalede Osmanlı ekonomisinin temelinde yer alan temel faaliyetin ne olduğunu değil ne olmadığını kuşkuyla yer bırakmayacak açıklıkta ortaya koymasıdır.

Mehmet Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri" başlıklı makalesinde, 16. yüzyıldan 19. yüzyılın başlarına kadar süren «Klâsik» olarak nitelediği dönemde Osmanlı ekonomik sistemini ele almaktadır. Bu dönemde Genç'in "İaşe" olarak tanımladığı ilkeye göre devlet iktisadi faaliyete tüketici açısından bakar. "Buna göre, iktisadî faaliyetin amacı, insanların ihtiyacını karşılamaktır. Binaenaleyh üretilen mal ve hizmetlerin, mümkün olduğu kadar bol, kaliteli ve ucuz olması, yani piyasada mal arzının mümkün olan en yüksek düzeyde tutulması esas hedeftir."⁸ Genç'e göre iaşe ilkesi, Osmanlı iktisat politikasının en önemli ilkesidir. Bu ilkeyi geçerli kılabilmek üzere Osmanlı Devleti, ekonomide mal arzını bollaştırmak, kalitesini yükseltmek ve fiyatını düşük tutmak için üretim ve ticaret üzerinde sıkı şekilde yürütülen bir müdahaleciliği benimsemiş bulunmakta idi.

Genç, malların ilk üreticiden nihaî tüketiciye intikal edinceye kadar geçtiği bütün aşamaları kapsayan bu müdahaleciliği şöyle özetler:

"Ziraatte, mümkün olan en yüksek düzeyde üretimi gerçekleştireceği düşünülen işletme tipi orta büyüklükte aile işletmesi idi...Aile işletmelerinin, parçalanarak küçülmesini veya yeni arazi ilavesi ile büyük çiftliklere dönüşmesini önlemek üzere Devlet, ziraî toprakların mülkiyet hakkını fertlere bırakmaz kendi elinde muhafaza ederdi. Mîrî adı verilen bu mülkiyet rejiminde toprak, çiftçilere, babadan oğula geçecek şekilde kiralanmış sayılır; alımı satımı devletin sıkı kontrolü altında tutulur, vakfedilmesine ve bağışlanmasına müsaade edilmezdi. Çiftçilerin, zirai üretimi düşürmeye sebep olacak şekilde, toprağı işlemeden

⁵ Ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2005.

⁶ Baykan Sezer, "Tarihte Doğu-Batı Çatışması-Ders Notları 1996-1997", ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, *Sosyoloji Yıllığı -12*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2017, s. 101

⁷ Baykan Sezer, "Osmanlı'da Toprağı Şenlendirme Sorunu", *Osmanlılık, Eyüp Kemerlioğlu'nun Anısına Armağan, Türkiye Sosyolojisi 1, Sosyoloji Yıllığı 7*, yay. haz. Ertan Eğribel, 2000, s. 59-71

⁸ Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri", s. 175.

tutmalarına, yahut terk ederek şehirlere veya başka bölgelere göç etmelerine de izin verilemezdi.

Ziraî üretimden gelen gıda maddeleri ile ham maddeleri kaza merkezinde satın almak, işlemek ve tüketiciye satmak kasaba esnafının tekelinde idi. Üretim ile tüketim arasındaki dengeyi korumak üzere devlet, her mal ve hizmeti üretmek üzere ayrı loncalar halinde örgütlediği bu esnafları, ziraatte çiftçi işletmelerinde olduğu gibi, belli ortalama büyüklükleri aşmayacak kapasitedeki işyerlerine veya dükkânlara sahip ustalardan oluşan, eşitlikçi bir cemaat halinde faaliyet göstermelerini sağlayacak şekilde bir düzenlemeye tabi tutardı.

Bu şekilde örgütlenen esnafların faaliyeti ile kazanın ihtiyacı karşılandıktan sonra fazla kalan üretim, ordu ve sarayın ihtiyaçlarını gidermeğe tahsis edilir, geri kalan bölümü de imparatorluğun merkezi olan, İstanbul'a, sevk edilmek üzere tüccara teslim edilirdi.

Bütün bu kademeli ihtiyaçlar giderildikten sonra kalan malların da imparatorluk içinde ihtiyacı olan bölge ve şehirlere, belirli iç gümrük resimlerini ödemek şartı ile tüccarlar tarafından götürülmesine izin verilirdi.

Yurtiçi ihtiyaçların tümü karşılandıktan sonra, fazla kalan mal varsa, onun ihraç edilmesine müsaade edilirdi. Görülüyor ki iâşe ilkesine dayanan iktisadî politika için ihracat üretim faaliyetinin hedefi değildir. Üretimin hedefi yurtiçi ihtiyaçların karşılanmasıdır. İhracat, bu ihtiyaçlar karşılandıktan sonra kalan malların, yani ülke bakımından hemen hiçbir değeri kalmayan, iktisadî deyimini ile marjinal faydası sıfır olan malların satılması demektir. İhraç edilen malların gerçekten bu nitelikte olmasını garanti altına almak için, devlet en sıkı müdahaleyi bu alanda gösterirdi. Hangi maldan ne miktar ihracat yapılacağı her seferinde özel 'bir izinle' belirlenir; ayrıca yüksek bir gümrük vergisi alınır.

Buna karşılık ithalatın hiçbir tahdide tabi tutulmadan serbestçe yapılmasına müsaade edilirdi. Çünkü, ithalat, yurd içinde ihtiyaç duyulan, ama ya hiç üretilmeyen, veya az miktarda üretilen malların getirilmesi anlamında, iâşe ilkesine göre arzu edilen bir faaliyetti. İktisadî deyimini ile marjinal faydası çok yüksek olan malların ülke pazarına girmesini sağladığı için, ithalat kolaylaştırılır, hatta teşvik edilirdi.

İâşe ilkesine dayanan bu iktisat politikası, dış ticarete, ihracatı zorlaştırıcı ve kısıtlayıcı, ithalat ise kolaylaştırıcı ve teşvik edici niteliği ile, günümüzün himayeci iktisat politikalarına hiç benzemeyen bir hüviyet göstermektedir."⁹

Bu noktada Mehmet Genç'in makalesine yöneltilebilecek çok önemli bir soru ortaya çıkmaktadır. Üretimin hedefi dış satım olmadığına, buradan bir gelir beklenmediğine ve üstelik ithalat teşvik edildiğine göre bunu yapabilmeyenin temel koşulu nedir? Temel koşul elbette zenginliktir. Bu defa ortaya başka bir soru çıkmaktadır. Bu sistemi sürdürebilecek zenginliğin kaynağı nedir? Mehmet Genç'in makalesinde bu zenginliğin kaynağının neye dayandığına dair bir bilgi yer almamaktadır. Aksine neye dayanmadığı açık şekilde gösterilmektedir.

Baykan Sezer bir çalışmasında Doğu devlet türlerini kategorize etmektedir:

Sezer'e göre, bu bölgelerde yerleşik uygarlıklar, (Mısır, Hint, Çin), göçebe toplumlar, bulunduğu gibi Asker Devletler (Asur, İran), Tüccar Devletler (Fenike) ve Ajan Devletler (Ermenistan, Habeşistan) de vardır.¹⁰

Baykan Sezer Yakın Doğu asker devlet örgütlenmelerinin son ve mükemmel örneği olarak

⁹ Genç, "Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün İlkeleri".

¹⁰ Baykan Sezer, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979, s. 10 (dipnot)

Osmanlı'yı işaret etmektedir. Genç'in makalesi, Baykan Sezer'in bu tezini desteleyecek çok önemli argümanlar taşıması bakımından ve erken cumhuriyet dönemine miras bırakılan toplumsal ve iktisadi yapıyı değerlendirmek açısından önemlidir.

Mehmet Genç ile Baykan Sezer'in İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyoloji Bölümü lisans üstü programında uzun ve yakın bir iş birliği söz konusudur. Bu iş birliği daha yakın ve ortak çalışmaya dönüşseydi kuşkusuz ortaya önemli sonuçlar çıkardı. Şimdi her iki isim de hayatta değil ve bu konuda onlara soru sorma imkânımız yok.

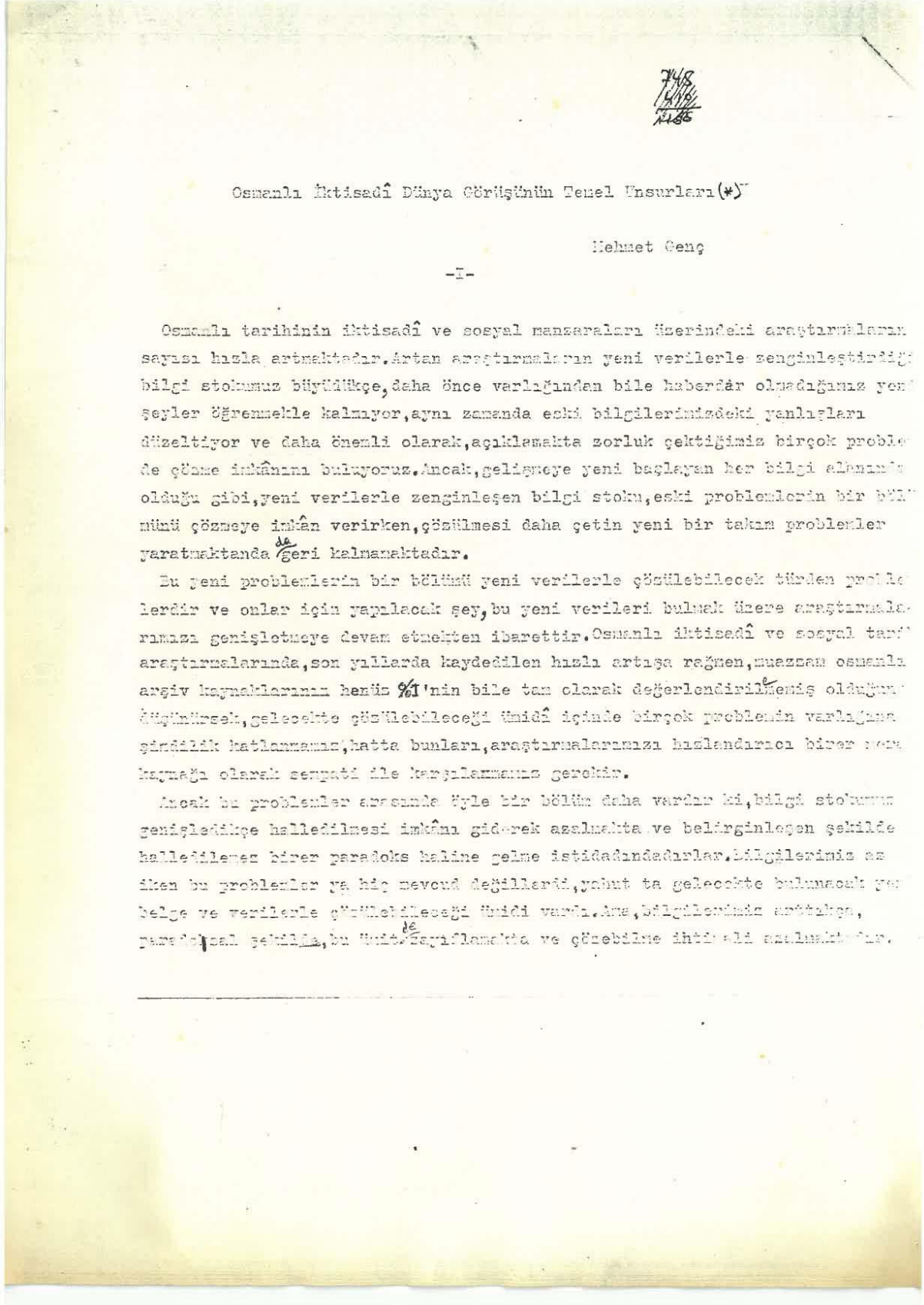
Son olarak Baykan Sezer ile ilgili bir konuyu vurgulamak isterim: Baykan Sezer'in Doğu-Batı çatışmasına yönelik tahlilleri bütünüyle tarihsel sosyoloji ve çatışmacı /eleştirel sosyolojinin temel ilkelerine bağlıdır, bu açıdan bilimsellik yönü son derece berraktır. Üstelik, Sezer'in, toplum olaylarını değerlendirmedeki özgün yaklaşımının, ana akım çatışmacı/eleştirel sosyolojiye yeni bir yorum, yöntem kazandırdığının altını çizmek de yerinde olacaktır.

Her iki hocamı da rahmet ve saygıyla anıyorum.

Kaynakça

- Genç, Mehmet, "Osmanlı İktisadi Dünya Görüşünün İlkeleri", Sosyoloji Dergisi, III. Dizi/1 (1988-1989), İstanbul: İ.Ü.E.F. Yay (1989): 175-185.
- Tüfekçioğlu, Hayati, Редактор Хаяти Тюфекчиоглу: Байкан Сезер, *Основные проблемы турецкой социологии*, публикация Университета им. Сулеймана Демиреля, Алматы – 2005
- Sezer, Baykan, *Asya Tarihinde Su Boyu Ovaları ve Bozkır Uygarlıkları*, İstanbul: İ.Ü. Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1979.
- Sezer, Baykan, *Türk Sosyolojisinin Ana Sorunları*, İstanbul: Sümer Kitabevi, 1988.
- Sezer, Baykan, "Tarihte Doğu-Batı Çatışması-Ders Notları 1996-1997", ed. Ertan Eğribel ve Ufuk Özcan, *Sosyoloji Yıllığı -12*, İstanbul: Doğu Kitabevi, 2017.
- Sezer, Baykan, "Osmanlı'da Toprağı Şenlendirme Sorunu", yay. haz. Ertan Eğribel, *Osmanlılık, Eyüp Kemerlioğlu'nun Anısına Armağan, Türkiye Sosyolojisi 1, Sosyoloji Yıllığı 7*, 2000, s. 59-71.

Ek: Makalenin daktilo halinden ve Mehmet Genç'in el yazısından sayfalar.

Osmanlı İktisadî Dünya Görüşünün Temel Unsurları (*)

Mehmet Genç

-I-

Osmanlı tarihinin iktisadî ve sosyal manzaraları üzerindeki araştırmaların sayısı hızla artmaktadır. Artan araştırmaların yeni verilerle zenginleştiği; bilgi stokumuz büyüdükçe, daha önce varlığından bile haberdar olmadığımız yeni şeyler öğrenmekle kalmıyor, aynı zamanda eski bilgilerimizdeki yanlışları düzeltiyor ve daha önemli olarak, açıklamakta zorluk çektiğimiz birçok problemde çözüme imkânını buluyoruz. Ancak, gelişmeye yeni başlayan her bilgi alanında olduğu gibi, yeni verilerle zenginleşen bilgi stoku, eski problemlerin bir bölümünü çözmeye imkân verirken, çözümlenmesi daha çetin yeni bir takım problemler yaratmaktadır. ^{de} Geri kalmaktadır.

Bu yeni problemlerin bir bölümü yeni verilerle çözülebilecek türden problemlerdir ve onlar için yapılacak şey, bu yeni verileri bulmak üzere araştırmalarımıza genişletmeye devam etmektir. Osmanlı iktisadî ve sosyal tarih araştırmalarında, son yıllarda kaydedilen hızla artışa rağmen, muazzam Osmanlı arşiv kaynaklarının henüz %1'inin bile tam olarak değerlendirilmemiş olduğu düşünülürse, gelecekte çözülebileceği ümidî içinde birçok problemin varlığına şimdilik katlanmamız, hatta bunları, araştırmalarımıza hızlandıracı birer sorun kaynağı olarak semptâ ile karşılamamız gerekir.

Ancak bu problemler arasında öyle bir bölüm daha vardır ki, bilgi stokumuz genişledikçe halledilmesi imkânı giderek azalmakta ve belirginleşen şekilde halledilemez birer paradoks haline gelme istidadındadırlar. Bilgilerinin azalması bu problemler ya hiç mevcud değillerdir, yahut da gelecekte bulunacak yer belge ve verilerle çözülebileceği ümidi vardır. Ama, bilgilerin arttığı, paradoksal şekilde, bu ümit ^{de} kaybolmakta ve çözümlenme ihtimali azalmaktadır.

-2-

Bulunacak yeni verilerle çözüme ihtimali pek kalmayan bu problemleri, bilgilerimizin bugünkü ufkunda çözebilmenin başlıca yolu, perspektifimizi değiştirerek verileri yeniden yorumlamaktır.

Bu yazının amacı, giderek çözülemez birer paradoks haline gelme istidadı gösteren bu problemleri az çok anlamlı bir bütün halinde kavrama ve açıklama imkânı verecek böyle bir perspektifi bulmaya çalışmaktır.

-II-

Osmanlı iktisadî ve sosyal tarihinin, bulunacak yeni verilerle çözülebilmek ihtimali pek kalmayan, bu tür problemleri hakkında birkaç örnek vermek, konuyu aydınlatmak bakımından, sanırım, gereklidir.

Problemlerin başında, Osmanlıların dış ticaret karşısındaki tavırlarının sıkıredebiliriz. Osmanlı Devletinin oldukça sıkı ilişki içinde bulunduğu Avrupa ülkelerinde, ilk beşirtileri modern zamanların başlarında ortaya çıkan ve merkantilizm döneminde zirveleşerek günümüze kadar değişik şekil ve uygulamalar içinde sürdürülmekte olan korumacı iktisat politikalarının tam tersi bir politika izleyerek, yüzyıllar boyunca bunda direnmiş olması, anlaşılması zor problemlerin belki en ilginç olanıdır. Batılı ülkelerin giderek artan çoğunluğu ithalata kısıt koymaya başlamak, farklılaştırılmış yüksek gümrük duvarları koymak, hatta yasaklamak ve buna karşılık ihracatı geliştirmek, teşvik etmek için yarışır ve savaşır. Osmanlı Devletinin tam zıd denebilecek bir politika ile ithalata serbest bırakarak ihracat üzerinde kısıtlama, sınırlandırma ve gümrük duvarlarını yükseltme, hatta yasaklamalara varan düzenlemeler getirmesi, izahı kolay görünmeyen bir tavrıdır.

15. yüzyıldan 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiş olan bu tavır, önemli bir değişiklik ihtiva etmeyen son örneğini 1838 tarihli meşhur Osmanlı-İngiliz ticaret antlaşmasında buluyoruz.

Konuyu inceleyen birçok tarihçi ve yazar, ithalata düşük oranda vergilendirme bu antlaşmayı, bir yandan Osmanlıların aleyhine ve İngilizlerin lehine sonuçlar doğurmuş olmasına, diğer yandan imzalandığı sıralarda Osmanlı Devletinin siyasî ve askerî güçlükleri dolayısıyla İngiltereye göre daha sayıf bir pazarlık güvencesi bulmasına bakarak, İngiliz baskısı ile empoze edilmiş gibi yorumlanmakta tereddüt etmediler. Bu, bilgi az olduğu zaman çözümü kolay görünen problemlere düşülen bir ünseldir. Nitekim araştırmalar ilerleyip bilgilerimiz arttıkça anlayışımız, durum böyle yorumlanabileceği gibi olmaktan epeyce uzaktır. Gerçekten, antlaşma hazırlayan müzakere ve yazışmalara dikkatle baktığımız zaman açıkça görüldüğü gibi, Osmanlılar az olan pazarlık güvencesi ithalata değil de ihracatı sınırlandırmak ve vergilendirmek için kullandıklarıdır (1).

1. Hayati Tüfekçioğlu: Osmanlı-İngiliz İktisadî Münasebetleri I (1580-1630). Ankara, 1974.

-5-

Avrupada hemen her ülke ithalatı farklılaştırılmış tariflerle sınırlandırarak korumacı bir politika için mücadele ederken Osmanlıların ithalatı değil de ihracatı engellenmekle uğraşması olmalarına bir anlam vermek oldukça zor görünür.

Denilebilir ki Osmanlı Devleti, kendisini bağlayan kapitülasyonlar yüzünden ithalat üzerinde herhangi bir sınırlama koymak imkânından esasen mahrum bulunuyordu ve bu sebepten konuyu müzakereye bile koyamamıştır. Eğer kapitülasyonlar olmazdı, müzakerelerin muhtevası başka türlü olacaktı diye düşünülebilir. Böyle bir hipotetik yaklaşım problemi çözmek yerine daha da çetin bir başka probleme götürür bizi: Osmanlıların hareket serbestisini bağlayan kapitülasyonlar niçin vardı? Osmanlı devleti, doğu yayıldığı bölgede kendinden önce uygulanan bir uluslararası ilişki kurumu ~~veya birisi~~ olarak mevcut bulduğu kapitülasyonlara, pazarlık gücünü sınavına doğru tarandığı 15 ve 16. yüzyıllarda bile reddetmedi, kabul etti; pazarlık gücünü koruduğu müteakip yüzyıllarda da onu kaldırmak veya daraltmak şöyle dursun, aksine korudu, genişletti ve adeta dokunulmazlaştırarak yerleştirdi. Neden bu şekilde davrandıklarına anlamak ve açıklamak ta pek kolay görünmez.

Açıklanması zor problemlerden biri de esnaf örgütleri ile alakalıdır. Esnaf örgütlenmesi, 17-19. yüzyıllarda belirginleşen biçimi ile ziraat ile bir kısım ticaretin dışında kalan hemen hemen ^{her} ekonomik faaliyet dallarında her türlü mal ve hizmet üretiminin belirli sınırların ~~hizmetine~~ tekelci hâkimiyetlerine tahsis edilmesi demektir. Osmanlı Devleti, temsili idâdasında bulunduğu İslâmın mal ve hizmet mübadelesinde benimsediği liberal denilebilecek ilkeleri ile uzlaşırması nasıl hiç te kolay olmayan böyle bir tekelci örgütlenmeye nasıl olmuş da vucud vermiştir? Otoritesine gölge düşürmesi muhtemel hiçbir iktidar odağına hayat hakkı tanımayan bu aşırı merkezîyetçi devletin, bazı hallerde önemli ölçülerde otonomi içinde hareket edebilen böyle tekelci ve intizamlı bir örgütlenmeye sadece izin vermekle kalmaması, üstelik türlü kolaylıklar sağlayarak desteklenmiş olmasına anlamak da ~~olağan~~ güçtür.

Devletin esnaf örgütlerine sağladığı kolaylıklar arasında korumacı ^{Tedbirler-de} diyebileceğimiz ~~ve~~, kapitülasyonlar engeli ile karşılaşmadan ^{pek ala} uygulamaya konulabilmistir. Bunun tipik bir örneğini basma imalatında buluyoruz. 18. yüzyılın başlarında İmparatorluğun her tarafında genişlemekte olan bu imalat dalında faaliyet gösteren esnaf için İstanbul'da 1720'de devlet desteği ile kurulan imalathanelere tanınan kolaylıklar arasında, İstanbul'a basma ithalinin yasaklanması da yer alıyordu. Açıkça korumacı olan bu tür uygulamanın benzerlerini, baska esnaflarda, mesela kazzazlarda da görüyoruz. İthalatı tümü ile yasaklayan bu tip korumacı tedbirler şap, tuz ve enfiye imalatı gibi devlete ait işletmelerde çok daha kesin bir uygulama alanı bulmuştur.

-4-

İthal yasakları korumacılığın ilkel ve kaba şeklidir; gerçek anlamı ile korumacılıktan söz edebilmek için daha esnek tarife aletinin de kullanılması gerekir, diye düşünülebilir. Ama bunun da oldukça eski tarihlere kadar çıkan örnekleri mevcuttur. Meselâ ithal yasak olan tuz, 1766 yıllarında İstanbul pazarına tuzlanmış deri halinde gelmeğe başladığı zaman, bunun hemen farkına varılarak, deri içindeki tuzun miktarına göre hesaplanan bir gümrük resmine tabii tutulmuştur. Bir diğer örnek, 18. yüzyılın ortalarında ilk defa Üsküdar'da kurulan imalathanede üretilmeğe başlanan enfiye ile ilgilidir. İthal normal olarak yasak olan enfiyeyi yabancı tüccar getirdiği takdirde bunu imalathaneyi işletenler satın alır ve pazarlamayı kendileri yaparlardı. A radaki büyük fiyat farkını imalathaneyi korumak üzere konulan yüksek bir gümrük zebni gibi düşünmek yanlış olmaz.

- 4 -

Bu ayrıntılara girmekten, maksat, Osmanlı otoritelerinin dış ticaret karşısındaki tavurları ile ilgili yukarıda yazılanlara bakarak, korumacılığı hiçbir şekilde tanımamış ve uygulamamış oldukları sonucunu çıkarmanın ^{da} yanlış olacağını ifade edebilmektedir. Korumacı tedbirler hakkında fikir sahibi buldukları ve birçok alanda da uygulamaktan ~~kaçınmış~~ çekinmemiş oldukları bu örnekler açıkça göstermeye yetmiştir, sanırım.

Korumacılıktaki kendi tecrübeleri yanında Osmanlıların ^{ve} Avrupa'da olab bitenlerden de genellikle ~~sandığına~~ aksine, pek habersiz olmadıklarına da eklememiz gerekir. Bu konudaki bilgilerini ait iyi bir örneği, İstanbul'da bir kâğıt manifaktürü kurmanın lüzumuna dair bürokrasinin 1804'te hazırladığı bir raporda buluyoruz. Bu rapora bakarak, Osmanlı bürokratlarının, Avrupada uygulanmakta olan iktisat politikalarının

408
+ 86
494
745
1240

25

uluslararası ihtilaf ve savaşlara sebep olacak derecelerde önem taşıdığını oldukça doğru olarak teşhis ettiklerini ~~ve~~, bu politikaların korumacı motif ve hedefleri konusunda da isabetli denebilecek fikirlerle sahip bulduklarını söylemek mümkündür (2)

- ② İstanbul, Başbakanlık Arşivi, Cevdet-İkhisat ~~1218/19~~
 1) No 1297/7 Zilka'de 1218 (19 Mart 1804) tarihli tahriri bu konudaki ~~ve~~ pasajı şöyledir: " --ötedenberu düvel-i Efronciye beyinlerinde vaki kıl u kal ve envai muharebe ve cidal umur-ı diniyelerinden neşet itmeyub nev-be-nev sanayi ihtirac ile madde-i ticareti kendülere hasr daiyesine mebni olmağla, daimen ve müstemirren mülklerinde her türlü sanayi icadını iltizam ve on seneden sonra devletlerine mucib-i menfaat olacak edna bir madde için gūna gūn tekellūfat ile akçelerinin dışarı çıkmamasına ve nik ü bed kendü metaları sürülmesine bezli emval idegeldikleri meşhud ve malum -- olmak mülakasesiyle --"

18

Batıdaki ikhisat politikalarının. özünü veciz şekilde ifade eden bu anlayışın, "meşhud" ve "malum" diye nitelenmesine dayanarak, Osmanlı ricacı arasında kuşensenin pek bilmediği, yani farkına varılmış bir anlayış gibi düşünülmemesi gerektiğini, aksine bilinen bir olguyu ifade ettiğini de söyleyebiliriz.

- 6 -

Raporun tavsiye ettiği bu kâğıt manfaktürü su kuvveti ile çalışmak üzere İstanbul'un Beykoz semtinde 1805'te kuruluşu tamamlanarak inaiata başlandıktan bir süre sonra, Avrupa'dan bol miktarda gelmekte olan ithal kâğıtların karşısında, maliyeti %15-20 kadar yüksek olduğu için mamullerini satmakta zorluk çıkmeğe başladığı zaman Osmanlı otoriteleri, devlete ait bir tesisi, türlü idarî tedbir ve yardımlarla yaşatmak için büyük çaba gösterdiler. Ama bütün ^{bu} gayetleri başarısızlıkla sonuçlanarak 1830'a doğru manifaktür faaliyetini durdurmak zorunda kaldı. Oysa bütün bu gayetler yerine, veya yanında, ithal kâğıtlarından alınmakta olan gümrük resimlerini, maliyet farkına tekabül eden %15-20 oranında yükseltmek, manifaktürü yaşatmağa, muhtemelen, yetecekti. Ancak Osmanlı otoritelerinin bu yola gitmeyi hiçbir şekilde düşünmediklerini görüyoruz - biliyoruz.

105

Buna benzeyen örneklere daha eski ve daha sonraki dönemlerde de rastlarız. Batı'dan yapılan ithalaten en büyük bölümünü oluşturan yünlü kumaş Türkiye'de imal edilebilirlik için 18. yüzyılın başlarından 19. yüzyılın ortalarına kadar pek çok girişimlerde bulunulmuş, birçok imalathane kurulmuştur. Bunlar için devlet bütçesinden büyük çapta para harcanmış, türlü fedakârlıklar yapılmıştır. Muaz ve kaliteli ham madde temini, gümrük vs. vergi ve resimlerden muafiyet, faizsiz uzun vâdeli kredi, hatta devletçe satın alma garantisi gibi ~~koruma~~ idari koruma tedbirleri bol bol sağlanmıştır. Ancak bütün bu koruma tedbirleri arasında ithalati sınırlandırmak veya vergilendirmek hiçbir şekilde düşünülmemiştir.

88